मराठी बखर

इतिहास आणि परिचय

Jay Shivray,

First of all, thank you for opening this PDF.

We all know that finding books related to Maratha history can be quite difficult today. Maratha history includes - Bakhars, Modi scripts, Marathi letters, Persian Farmans and Akhbars, as well as various contemporary and foreign sources. Locating all of these is a significant challenge for a beginner trying to study the subject.

Therefore, as the owner of Maratha Archives I decided to create this PDF to compile various sources for Maratha history books. Below, you will find several websites along with step-by-step guidance on how to download history books from them.

Before we proceed, I would like to mention our Maratha Archives page on the Internet Archive. You can visit that page to Access Selected Books relating to Maratha history. Please note that only a Limited Collection is uploaded there; the complete archive is available exclusively on our Private Telegram Channel.

Here is the link to our page :-
https://archive.org/details/@kalpesh_shende

प्रस्तावना

बखरीची परंपरा प्राचीन भारतीय मौखिक साहित्याशी जोडलेली आहे, ज्यातून इतिहास जतन करण्याची एक खास पद्धत विकसित झाली. राजसूत्र यज्ञ आणि अश्वमेध यज्ञासारख्या महत्त्वाच्या विधींनंतर वीर पुरुषांच्या पराक्रमांची गाथा जनसामान्यांसमोर सादर करण्याची प्रथा होती. वेद आणि पुराणांतील कथा व इतिहास जनतेपर्यंत पोहोचवण्यासाठी या साहित्याचा वापर केला जाई. बखरलेखक, हे मौखिक इतिहासाचं संक्रमण करत असताना, कल्पना आणि वास्तव यांच्या सीमारेषेवर उभे राहून सत्याचा शोध घेतात. त्यांनी केलेल्या वर्णनांमध्ये सर्जनशीलता आणि कलात्मकता दिसून येते, ज्यामुळे इतिहास केवळ माहितीपर न राहता, तो अधिक मनोरंजक आणि उत्कंठावर्धक बनतो. बखरींच्या या साहित्य प्रकारामुळे इतिहासाच्या फक्त सत्य घटनांचं चित्रण होत नाही, तर त्या घटनेमागचं रोमांच आणि व्यक्तिरेखांचं मनोवैज्ञानिक विश्लेषण देखील केले जाते. या सर्जनशील दृष्टिकोनामुळे इतिहास जनमानसात अधिक प्रभावीपणे रुजतो.

इतिहास लेखनासाठी वापरली जाणारी साधने म्हणजे त्या साधनांचा आधार घेऊन इतिहास लिहिला जातो. ही साधने मुख्यत: लिखित व पुरातत्वीय स्वरुपाची असतात. मराठा इतिहासावर प्रकाश टाकणारे अनेक ग्रंथ बखरच्या रूपात उपलब्ध आहेत. मराठेशाहीत इतिहास लेखन हा साहित्यप्रकार अस्तित्वात होता, परंतु ऐतिहासिक दृष्टिकोन शास्त्रीय नव्हता. बखरकारांवर पुराणांची मोठी छाप दिसते. पुरावे गोळा करणे, त्यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे, विश्वसनीयता तपासणे आणि त्यातून निष्कर्ष काढून इतिहास लेखणे हा शास्त्रीय दृष्टिकोन बखरकारांत आढळत नाही. इतिहास लेखन ही एक शास्त्रशुद्ध प्रक्रिया असते, आणि उपलब्ध साधनांच्या सहाय्याने इतिहासाचा मागोवा घेणे आवश्यक असते, हे बखरकारांना जाणवत नाही असे दिसते.

मराठा इतिहासाच्या लेखनासाठी अनेक अधिकृत कागदपत्रे, डायऱ्या, वृत्तांत, शकावली आणि विविध तक्ते महत्त्वाचे स्रोत मानले जातात. बखर ही एक महत्त्वाची ऐतिहासिक साधन आहे ज्याचा उपयोग मराठा इतिहासाच्या निर्मितीत झाला आहे. बखर म्हणजे घडलेल्या घटनांची नोंद किंवा वृत्त. बखरला मराठा काळातील प्रख्यात राज्यपुरुषांचे चरित्र असेही संबोधले जाते. अशा थोर व्यक्तींनीच बखरी लिहायला सांगितल्या, त्यामुळे त्या व्यक्तींचा स्तुतिपर उल्लेख त्यात असतो. असे मानले जाते की सतराव्या आणि अठराव्या शतकातील भारतात हे असेच आदेश होते आणि अशा नोंदींना इतिहास लेखनाचा स्रोत मानले जात असे.

वि. के. राजवाडे आणि स. न. जोशी यांचे मत आहे की बखरी यादव काळानंतर मोडी लिपीत लिहिल्या जात. काही इतिहासकार बखरींवर टीका करतात कारण त्या ऐकीव माहितीवर आणि दुय्यम स्रोतांवर आधारित असतात, त्यामुळे त्यांच्यावर पूर्णपणे अवलंबून राहता येत नाही. डॉ. हेरवाडकर यांचे म्हणणे

आहे की बखरी ऐतिहासिक आणि राजकीय बाबींचा उल्लेख करतात आणि त्या इतिहासाशी साधर्म्य दर्शवतात. इतिहासकाराचे मुख्य कार्य म्हणजे सत्य आणि कल्पना यांचे वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून विश्लेषण करून लोकांना त्यांच्या पूर्वजांच्या पराक्रमांची आणि नायकांच्या प्रेरणादायक कार्याची ओळख करून देणे.

बखर शब्दाची व्युत्पत्ती

'बखर' या शब्दाच्या निर्मिती व अर्थासंबंधी अनेक संशोधकांनी आपापले विचार मांडले आहेत. बखैर, बखेर, बखर हे तीनही समान अर्थाचे शब्द असले तरी 'खबर' या अरबी शब्दाचे वर्णविपर्ययी रूप म्हणजे 'बखर' असे म्हटले जाते. चखर म्हणजे बातमी, हकिकत, चरित्र, कथानक, इतिहास व अर्ज होय. 'खबर' म्हणजे वार्ता, माहिती, समाचार. आपल्याकडील व शत्रूकडील वार्तांची नोंद करणारा वाकनीस समकालीन राजकीय इतिहास नोंदवून ठेवत असे.

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांच्या मते, 'बख, बकणे, बोलणे' या धातूपासून बखर शब्द मराठीत तयार झाला आहे. यावरून फार पूर्वी बखरी तोंडाने बोलून व हाताने लिहून ठेवण्यात येत असत. बखर हा शब्द स्त्रीलिंगी वापरतात, आणि याचा रुढ अर्थ राजकीय बातमी किंवा इतिहास असा आहे. हेरवाडकर यांच्या मते, मुसलमानांच्या सहवासाने त्यांच्या तवारिखा (तबारिया) पाहून मराठ्यांनीही बखरी लिहिण्याचा प्रघात पाडला. बखर हा शब्द परकीयांच्या प्रभावामुळे रुढ झाला आहे. मूळ अरबी शब्दाचे ते देशी रूप आहे. 'महाराष्ट्र सारस्वत' हा ग्रंथ वि. ल. भावे यांनी लिहिला असून, त्याच्या विस्तारात पुरवणीकारांनी म्हटले आहे की, मराठेशाहीत बखर हा शब्द माहिती देणे या अर्थाने रुढ झालेला दिसतो.

मराठ्यांच्या काळात बखर शब्द माहिती देणे या अर्थाने वापरात आला. अशी माहिती अर्थातच ऐतिहासिक व्यक्ती व घटना यांच्याविषयी असायची. अनेक वेळा चरित्रनायकाच्या हुकूमावरून बखरकाराकडून लिहून घेण्यात येत असे. तथापि बखरकार एका विशिष्ट पक्षाचे असल्याने त्यांचा इतिहास पक्षपातीपणे लिहिला जात असे. स्वकियांची स्तुती व परकीयांची निंदा असे. तरीही राजकीय स्वरूपाच्या इतिहास लेखनाची परंपरा या दृष्टीने बखरींना महत्त्वाचे स्थान आहे. शालीवाहन बखर ही सर्वांत जुनी बखर मानली जाते. इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या मते, १८१८ पर्यंत सुमारे अडीचशे बखरी लिहिल्या गेल्या, आणि त्यापैकी इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असलेल्या ७० बखरी प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

बखरलेखनाचे कालखंड

बखरलेखनाचे सर्वसाधारण तीन कालखंड पडतात.

१. **शिवपूर्वकाल**

२. **शिवकाल** - या भागात स्वतः छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी, छत्रपती राजाराम व महाराणी ताराबाई यांच्या कारकिर्दीचा समावेश होतो.

३. **पेशवेकाळ** - या भागात बाळाजी विश्वनाथ ते दुसरा बाजीराव हा अखेरचा पेशवा यांच्या कारकीर्दीचा समावेश होतो. या पैकी पेशवे काळाविषयी विपुल साधने उपलब्ध आहेत.

शिवपूर्वकालात बखर ही आख्यायिका म्हणून वावरते. शिवकालात ही बखर चरित्रकथा म्हणून अवतरते. पेशवेकालात तिला स्वतःचे स्वयंपूर्ण विकसीत स्थान मिळते.

इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीही बखरींचे वर्गीकरण तीन भागात केले आहे :-

१. **समकालीन बखरी** - समकालीन बखरकारांनी लिहिलेल्या बखरी.

२. **ऐकीव माहितीवर आधारलेल्या बखरी** - घटना घडल्या नंतर काही काळाने आपल्या आठवणींवर किंवा ऐकीव माहितीवर विसंबून बखरकाराने अशी बखर लिहिलेली असते.

३. **जुन्या बखरीवर आधारित असलेल्या बखरी** - काही वेळा या बखरी म्हणजे जुन्या बखरींच्या नकला असत. त्यामध्ये मूळ बखरीतील सर्व चुकांच्या बरोबर नकलकाराने नक्कल करताना केलेल्या चुकांचाही समावेश असतो आणि म्हणूनच त्या पूर्णपणे अविश्वसनीय असून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करता येते.

बखरींची विश्वसनीयता

बखरींची विश्वसनीयता हा एक अत्यंत वादाचा विषय आहे. सुप्रसिध्द इतिहासकार जदुनाथ सरकार यांच्या मते इतिहास लेखनाच्या दृष्टीने मराठी बखरी कुचकामी आहेत. राजवाडे यांच्या मते मराठी बखरी साधारणपणे तीन प्रकारचे दोष आढळतात १) स्थळविपर्यास २) काळविपर्यास ३) व्यक्तिविपर्यास, बखरीतील हे दोष सर्वमान्य असून कोणालाही हे नाकारता येत नाहीत.

मराठी बखरींची वैशिष्ट्ये

१. **मोडी लिपी :** बखरी या मोडी लिपीत लिहिलेल्या आहेत.

२. **राजा आणि सरदारांचा सहभाग :** अनेक वेळा बखरी राजा किंवा लहान-मोठ्या सरदारांच्या सांगण्यावरून लिहिल्या जात असत.

३. **कालानुक्रमाचा अभाव :** बखरींचा विषय राजकीय असला तरी त्यात कालानुक्रमिक इतिहास लिहिला जात नसे.

४. **सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा अभाव :** बखरींमध्ये राजकीय घडामोडींच्या तुलनेत सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे उल्लेख कमी आढळतात.

५. **वाचनीयता वाढवण्यासाठी दंतकथा :** दंतकथा आणि परंपरागत दाखले देऊन बखरी वाचनीय करण्याचा प्रयत्न केला जात असे.

६. **स्वकियाची स्तुती :** बखरकार स्वकियाची स्तुती करत असे, तसेच चमत्कार आणि अवताराच्या कल्पनांचाही मोठ्या प्रमाणात समावेश असे.

७. **पौराणिक पद्धतीचे निवेदन :** बखरींचे निवेदन पौराणिक पद्धतीचे असे.

बखरींचे व्यापक समाजजीवनाचे चित्र :

१. **लोकजीवनाचा आरसा :** बखरींमधील सामग्री तत्कालीन लोकजीवनाचा आरसा आहे, ज्यातून समाजाच्या आचार-विचार व जीवनशैलीचे आकलन होऊ शकते.

२. **शिवकालीन ग्रामीण संपन्नता :** शिवकाळात महाराष्ट्रातील खेडी मोगलाईच्या तुलनेत संपन्न होती, आणि बखरींमध्ये ग्रामीण जीवनाचे यथार्थ चित्र उमटले आहे.

३. **धार्मिक सहिष्णुता :** शिवकालीन बखरींमध्ये धार्मिक जीवनाचे चित्र विविधतेत एकता दर्शवणारे होते. हिंदू धर्माचे प्राबल्य असले तरी हिंदू, मुस्लिम व ख्रिश्चन समाजात सहिष्णुता होती.

४. **चरित्रनायकाचे कर्तृत्व :** बखरांमधील सामग्री चरित्रनायकांच्या कर्तृत्वावर प्रकाश टाकते. शिवाजी महाराजांच्या कार्यकर्तृत्वावर विशेष भर दिला जातो, घटनाक्रमात विसंगती असली तरी कर्तृत्वाचा आलेख कायम राहतो.

५. **सांस्कृतिक आदान-प्रदान :** त्या काळातील सांस्कृतिक जीवन कल्पनांचे आदान-प्रदान करून समाजात व्यापक व सर्वसमावेशकता निर्माण करण्यास मदत होत होती.

६. **सैन्य व सुरक्षाविषयक माहिती :** शिवकालीन बखरींमधून महाराष्ट्रातील सैन्य, गडकोट तसेच सुरक्षाविषयक उपाययोजनांची स्पष्ट माहिती मिळते.

७. **रयतेबद्दल संवेदनशीलता :** शिवाजी महाराजांच्या पत्रात त्यांनी नमूद केले आहे की, रयतेच्या भाजीच्या देठासही हात लावू नये, कारण यामुळे रयतेला आपण मुघल आहोत असे वाटेल. बखरींमध्ये या संवेदनशीलतेला दुजोरा मिळतो, असे सभासदांनी लिहिले आहे.

शिवपूर्वकालीन बखरी :-

१. **महिकावतीची बखर** : ही बखर केशवाचार्य याने मालाडचा तत्कालीन देसला नायकोराव याच्या इच्छेनुसार लिहिली. यादवकालीन ऐतिहासिक आख्याविकांना इतिहासाच्या दृष्टीने सुसंगत रूप या बखरीत आढळते. ही बखर लिहिताना निवाडे, हकीकती, महजर, खते, हस्तलेख व हेमाडपंती लिपी यांचा आधार घेतला आहे. या बखरीतील व्यक्तिदर्शन पुष्ट, प्रसंगवर्णन, कथाप्रवाहाची धारावाहिक निवेदनशैली, सूत्रबध्द व प्रौढ भाषाशैली आणि वीर रसाचा उत्कट आविष्कार इ. वाङ्मयीन गुण दिसतात.

२. **राक्षसतागडीची बखर** : या बखरीला तालीकोटची बखर असेही म्हणतात. ही बखर १५६५ मध्ये वेंकटाद्री तकेल निसिदा या बखरकाराने लिहिली. इ. स. १५४४ विजयनगरचा विध्वंस कसा झाला याची सर्व हकीकत या बखरीत आढळते. निजामशहा, आदिलशहा, कुतुबशहा व बरीदशहा यानी रामदेवराय यादवचा कसा निःपात केला ह्याचे वर्णन या बखरीत आढळते. कर्नाटकातील इतिहासात राक्षसतागडीच्या युध्दाने जे परिवर्तन घडविले तेच पुढे महाराष्ट्राच्या इतिहासात पानिपतच्या युध्दाने घडविले. दक्षिणेकडील एकमेव हिंदू राज्य राक्षसतागडीच्या युध्दाने विलयास गेले.

शिवकालीन बखरी :-

१. **सभासद बखर** : ही शिवाजी महाराजांवरील सर्वात जुनी आणि शिवकालात लिहिली गेलेली बखर आहे. हिचा कर्ता कृष्णाजी अनंत सभासद असून, त्याने शिवाजीमहाराजांचा पराक्रम स्वतः पाहिलेला आणि ऐकिलेला आहे. राजाराम महाराजांच्या आज्ञेवरून सभासदाने ही बखर इ.स. १६९४ मध्ये लिहावयास घेतली आणि तीन वर्षांनी म्हणजे इ.स. १६९७ मध्ये जिन्जी येथे मुक्कामी असताना पूर्ण केली. मराठी इतिहासाच्या अभ्यासकांच्या दुर्दैवाने ही बखर संक्षिप्त स्वरूपात लिहिली गेली आहे, परंतु तरीही शिवाजी महाराजांच्या काळातील ती अत्यंत महत्त्वाची बखर मानली जाते. सभासद हे शिवाजी महाराजांचे समकालीन असूनही, त्यांनी ही बखर त्यांच्या मृत्यूनंतर १७ वर्षांनी लिहिली. त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर दोन दशकांच्या आत लिहिली गेलेली ही एकमेव बखर आहे. या बखरीत शिवाजी महाराजांची राज्यकारभार व्यवस्था, लष्कर व्यवस्था, किल्ले, खजिना, सरदार, शिलेदार, सुबेदार, आणि इतर अनेक महत्त्वाच्या बाबींवर प्रकाश टाकलेला आहे. कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी शिवाजी महाराजांचे आजोबा मालोजी यांची स्थिती, शिवाजी महाराजांच्या जन्माच्या वेळची परिस्थिती, त्यांचे सुरुवातीचे मोहिमे, अफजल खान प्रकरण, शाइस्तेखान याचा पुण्यावर हल्ला, दिलेरखान आणि पुरंदरचा वेढा, शिवाजी महाराजांची आग्रा भेट यासारख्या घटनांचे तपशीलवार वर्णन केले आहे. लेखकाने

शिवाजी महाराजांच्या काळातील खरखाने, चंद्रराव मोरे घटना, किल्ल्यांची उत्पन्न-खर्च व्यवस्था इत्यादी गोष्टींचा उल्लेख केला आहे. काही व्यक्तिनिष्ठ विधानांमध्ये देवी भवानीने शिवाजी महाराजांना तलवार दिल्याचे आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर स्वर्गाला गेल्याचे देखील नमूद केले आहे. या सर्व तपशीलांमुळे ही बखर मराठा इतिहासाच्या अभ्यासासाठी एक महत्त्वाचा आणि प्राथमिक स्रोत ठरते.

२. **९१ कलमी बखर** : या बखरीत एकूण ९१ कलमे आहेत आणि ती १७८६ ते १८०७ या काळात लिहिली गेली आहे.[1] या बखरीचे लेखक दत्ताजी त्रिमल वाकेनवीस होते, जे शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिगत सचिव म्हणून काम पाहत होते. या बखरीत मालोजी राजे भोसले यांच्यापासून ते शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूपर्यंतचा इतिहास तपशीलवार मांडण्यात आला आहे. ही बखर 'प्रभात' आणि 'भारतवर्ष' या मासिकांमध्ये छापली गेली होती, आणि इतिहास संशोधक वि. स. वाकसकर यांनी १९३० मध्ये 'भारतवर्ष' मासिकात या बखरीतील सर्व कलमे प्रकाशित केली. वाकसकर यांनी या बखरीच्या प्रस्तावनेत नमूद केले आहे की 'शिवचरित्रप्रदीप' या ग्रंथाच्या २४व्या पृष्ठावर ९१ कलमी बखरीचा लेखनकाल इ.स. १७६० ते १७९० असा दिला आहे. अशा संदर्भांमुळे या बखरीचा कालावधी निश्चित करण्यास मदत मिळते. वाकसकर यांच्या मते, ९१ कलमी बखरीनंतर मालोजी, खेलोजी आणि शहाजी या शिवाजी महाराजांच्या पूर्वजांचे चरित्र या बखरीत दिले आहे. शहाजी महाराज शिवाजी महाराजांचे वडील होते, ज्यांनी शिवाजी महाराजांना स्वातंत्र्याच्या मार्गावर उभे करण्याचे कार्य केले. शिवपूर्वकाळातील स्वातंत्र्याची तयारी कशी झाली हे समजण्यासाठी या बखरीचे संदर्भ महत्त्वपूर्ण ठरतात.[2]

३. **शिवाजीची बखर** : या बखरीला ९२ कलमी बखर असेही संबोधले जाते. यामधील मजकूर ९१ कलमी बखरीसारखाच आहे, फक्त वाक्यरचनेत थोडा फरक आहे. सुरुवातीला आणि शेवटी काही अतिरिक्त माहिती जोडली आहे. एम. एम. कोटस्थाने यांनी १९३५ मध्ये या बखरीचे संपादन केले होते. ९१ कलमी बखरीच्या शेवटच्या कलमात, दत्ताजीपंतांनी ९० कलमे लिहून ठेवली होती व त्यापासून संकलित (एकत्र) तालिका (व्यवस्थित) तयार करून, अनाजी रंगनाथ मलकरे यांचे पुत्र

---

[1] काही इतिहासकारांच्या मते हा लेखनकाळ १६८५ - १७०७ दरम्यानचा असावा.

[2] सगळी ९१ कलमें अशी कोणालाच मिळाली नाहीत. त्यांतल्या त्यांत राजवाड्यांनाच धन्यता देणें प्राप्त आहे. कारण त्यांना अवघे एकच कलम उपलब्ध झालें नाहीं, तर त्यांच्या बखरीत ९० कलमें आहेत. पारसनिसांना फक्त ७४ च सापवली. फॉरेस्ट व जदुनाथ सरकार यांस अनुक्रमे ८७ आणि ७० कलमे गवसलीं. ९१ कलमी बखर (जुनी प्रत), मराठा साम्राज्याची छोटी बखर, रायरी बखर, तारिखे शिवाजी या सर्व बखरींचे मूळ एकच असल्यामुळे वाकसकरांनी या चारही बखरी एकाच पुस्तकात छापिल्या आहेत.

खंडो अनाजी मलकरे यांनी हस्ताक्षर तालिका लिहिली होती. (म्हणजे स्वतःच्या हस्ताक्षरात लिहिली.) असा उल्लेख मिळतो. ९२ कलमी बखरीच्या शेवटच्या कलमात, खंडो आनाजी मलकरे यांच्या वडिलांनी रायगड दप्तरी व वंशावळीशी संबंधित हस्तलिखितांचा संग्रह केला होता. त्या संग्रहावर आधारित एक तालिका तयार केली गेली होती, जी वडिलांकडे जतन केली होती. ही सर्व माहिती संकलित करून व्यवस्थित नोंदवली होती.

याचा अर्थ असा की, ९२ कलमी बखर ही ९१ कलमी बखरीची सुधारित आवृत्ती आहे, आणि त्याचा लेखनकाळ दत्ताजीपंतांच्या सोबतचा किंवा त्याच्यापासून थोडा नंतरचा आहे, असा अंदाज आपण लावू शकतो.

या बखरीचे मजकुराविषयी विचार करतांना, त्याचे स्थूलमानाने तीन भाग पडतात:

i. पहिला भाग : यांत युधिष्ठिरापासून महाराष्ट्रातील राजे आणि महंमदशाह मुसलमान पातशाहांची वंशावळी दिली आहे.
ii. दुसरा भाग : शिवाजी महाराजांची ९२ कलमी संकलित हकीकत, असलेला भाग.
iii. तिसरा भाग : परिशिष्टाच्या स्वरूपात, ज्यात सेनापति, मुजुमदार यांची यादी, देवीचे भविष्य, शिवशकावली, आणि इंग्रजांनी पुण्यावर झेंडा रोवीपर्यंतचा मजकूर, समाविष्ट आहे. यामध्ये सरासरी दोनशे वर्षांची शकावली दिली गेली आहे.

४. **चित्रगुप्ताची बखर :** चित्रगुप्ताची बखर ही इ.स. १७५९ ते १७६५ च्या सुमारास लिहिल्या गेली असून तिचा कर्ता रघुनाथ यादव चित्रगुप्त (चित्रे) हा आहे. या बखरीत सभासद बखरीतील मजकूर अंतर्भूत असून, अधूनमधून त्याने आपल्या कविता जोडलेल्या आहेत. चित्रगुप्त यांचा बाळाजी अवाजी चिटणीस यांच्या घराण्याशी निकटचा संबंध होता. सभासद बखरीत ज्या पुरुषांची आडनावे दिली नाहीत, त्यांची आडनावे चित्रगुप्ताने सहज लिहून ठेवली, तसेच काही नव्या व्यक्तींची नावे देखील दिली आहेत. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांच्या मते, चित्रगुप्ताकडे शिवाजी महाराज आणि त्यांचे समकालीन व्यक्तींविषयी बरीच माहिती होती. प्रभाकर देव यांनी या बखरीतील माहिती शिवकाळाविषयी विश्वसनीय असल्याचे म्हटले आहे.

५. **चिटणीस बखर :** ही बखर केव्हा लिहिली गेली याबद्दल खूप सारे मतभेद आहेत. बखरलेखनाचा काळ १८०८ ते १८०११ असा सांगितला जातो. ही बखर १८१० च्या सुमारास पूर्ण केल्याची नोंद सापडते; परंतू दुसरे शाहू छत्रपती ४ मे १८०८ रोजी मरण पावले आणि ८ जून १८१० रोजी त्यांनी बखर लिहिण्याची आज्ञा केली ही विधाने विसंगत आहेत. बखरकाराचे आजोबा बाळाजी आवजी

चिटणीस शिवाजी महाराजांचे समकालीन होते.[3] या बखरीत एकूण सात प्रकरणे आहेत व बखर 'सप्तप्रकरणात्मक चरित्र' या नावानेही ओळखली जाते. छत्रपती शिवाजी महाराजांपासून प्रतापसिंह महाराजांच्या कारकीर्दीची माहिती यात विशद आहे. मल्हाररावानी ही बखर सातारा जिल्ह्यातील बोरगाव येथे लिहिली, आणि ती १८७७ मध्ये विविध ज्ञानविस्तार मासिकात प्रकाशित झाली. या बखरीत भोसले घराण्याच्या वंशावळीपासून राज्याभिषेकापर्यंतच्या अनेक घटनांचा उल्लेख आहे, जरी घटनांच्या कालक्रमात काही त्रुटी असल्या तरी ती मराठा इतिहासाचा महत्त्वाचा स्रोत मानली जाते.

६. **चिटणीसकृत संभाजी महाराजांची बखर व राजाराम महाराजांची बखर :** मल्हार रामराव चिटणीसानेच या दोन बखरी लिहिल्या आहेत. मराठयांच्या बाजूकडून संभाजी महाराज व राजाराम महाराज यांची चरित्रे कळण्यासाठी याच बखरींचा उपयोग होतो. हा बखरकार संभाजी महाराजांच्या विरोधात लिहितो व राजारामच्या संबंधी प्रशंसेचे उद्गार काढतो.[4]

७. **शिवदिग्विजय :** ही बखर १८१७-१८ च्या सुमारास लिहिली गेली आहे, आणि तिचा लेखक अज्ञात आहे. काही संशोधकांच्या मते ही बखर बडोदा येथील चिटणीस घराण्यातील कोणीतरी लिहिली असावी. श्री. पा. रा. नंदुरबारकर आणि श्री. ल. का. दांडेकर यांनी तिचे संपादन केले आणि ती १८९५ साली छापली गेली. या बखरीतील मजकूर अनेक जुन्या बखरींवर आधारित असल्याचे दिसते, आणि त्यावेळी उपलब्ध असलेल्या बखरींचे पुनर्लेखन केलेले आहे. काही घटनांचे वर्णन, जसे की सोयराबाईने राजाराम महाराजांना राजपद मिळावे म्हणून केलेले कृत्य, या बखरमध्ये नमूद केले आहे. मात्र, इतिहासाचे साधन म्हणून या बखरीचे महत्त्व तुलनेने कमी आहे, कारण त्यातील माहिती अपुरी आहे किंवा कालदृष्टीने विपर्यस्त आहे.

८. **दलपतरायाची बखर :** शिवाजी महाराजांच्या विरोधी पक्षात असणा-या लेखकाने ही बखर लिहिली आहे. त्यामुळे महाराजांच्या विरोधात असणा-या तत्कालीन मंडळींचे त्यांच्या कार्याविषयी काय मत होते, हे अजमाविण्यासाठी या बखरींचा उपयोग होते.

---

[3] चिटणीसांनी हे चरित्र केव्हा पूर्ण केले यांची ही या बखरीत नोंद नाही. डॉ. अ. रा. कुलकर्णी म्हणतात, "ऐतिहासिक प्रसंग देताना चिटणीसांनी अस्सल कागदपत्रांचा कसोशीने उपयोग केला असेलच असे खात्रीपूर्वक म्हणता येत नाही. शिवाय चिटणीस हा राजाराम महाराजांच्या पक्षाचे पुरस्कर्ता असल्यामुळे संभाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व त्याने विकृत रेखाटले आहे. आपले पूर्वज बाळाजी आवजी याला संभाजी राजांनी देहांताची शिक्षा दिली होती म्हणून मल्हार रामरावाचा संभाजी महाराजांवर राग असणे स्वाभाविक ठरते." यावरुन चिटणीस बखरीतील वर्णने ही सत्याऐवजी कपोलकल्पित आहेत असे कमल गोखले इत्यादी अभ्यासकांनी सिध्द केले आहे. शिवाय छत्रपती संभाजी कालीन पत्रव्यवहारातूनही या बखरीचा फोलपणा लक्षात येतो.

[4] यासोबतच मल्हाररामरावने " थोरले शाहू महाराज चरित्र " या नावाने ही एक बखर लिहिली आहे.

९. **मराठी साम्राज्याची छोटी बखर :** या बखरीचा रचना इ.स. १८१७ साली झाली असावी. इतिहासकार बाळाजी जनार्दन मोडक यांनी ती 'काव्येतिहासंग्रह' या मासिकात प्रसिध्द केली. स्थल, व्यक्ती व काल यांचा बराच विपर्यास या बखरीत आहे. तरीही शिवचरित्रामधील काही नव्या बाबी या बखरीतून पुढे येतात. गजानन मेहेंदळे यांच्या मते ९१ कलमी बखरीलाच, मराठा साम्राज्याची छोटी बखर असे म्हणतात.[5]

१०. **श्रीशिवाजी प्रताप बखर :** प्रा. मदन मार्डीकर यांच्या मते, "श्रीशिवाजी प्रताप ही बखर इ.स. १८२९ मध्ये लिहिली असून, तिचा कर्ता अज्ञात आहे व ती पुरेशी विश्वसनीय नाही." या बखरीत शिवाजी महाराजांच्या बालपणावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. स्वपराक्रमाने स्वराज्याची स्थापना करणारे 'बाळराजे' पुढे 'छत्रपती शिवाजी महाराज' कसे झाले याचे वर्णन यात आढळते. तसेच शहाजी महाराज व शिवाजी महाराज यांच्यातील संबंध, जिजाबाई व शिवाजी महाराज यांच्या संबंधावर देखील या बखरीमध्ये प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

११. **पंत प्रतिनिधी बखर :** पंत प्रतिनिधी ही बखर रावसाहेब गोविंदराव सरखेल यांना तंजावर येथे सापडली. ही बखर इ.स. १८४४ च्या सुमारास लिहिली गेली असावी. श्री.द. व. पारसनीस व श्री.ह. ना. आपटे यांनी ती 'भारतवर्ष' या मासिकात छापली. या बखरीत बरीच माहिती विसंगत आहे. या बखरीत विशाळगडाच्या पंत प्रतिनिधीची बरीचशी हकिकत लिहिलेली असल्यामुळे या बखरीला 'पंत प्रतिनिधींची बखर' असे म्हणतात. या बखरीचा काळ १८४४ असावा. असे कुलकर्णी व खरे म्हणतात.

१२. **शेडगांवकर बखर :** जरी या बखरीच्या पूर्णतेसाठी एकापेक्षा अधिक लेखकांनी योगदान दिले असले, तरीही ती राजवटीबद्दल विश्वासार्ह आणि सुसंगत माहिती देते. या बखरीत सज्जनसिंह हे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे पूर्वज असल्याचे नमूद केले आहे, जे राजस्थानातून आले होते आणि दक्षिणेत स्थायिक झाले होते. या बखरीत शिवाजी महाराजांपासून छत्रपती प्रतापसिंह भोसले (सातारा) पर्यंतच्या वंशावळीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे. त्यामुळे या बखरीला मराठा इतिहासाच्या महत्त्वपूर्ण स्रोतांपैकी एक म्हणून मान्यता मिळाली आहे.

१३. **चंद्रराव मोरे यांची छोटी बखर :** मराठ्यांच्या राजवटीबद्दल विश्वासार्ह माहिती देणाऱ्या प्रसिद्ध बखरींपैकी ही एक आहे. या बखरीत राक्षसतागडीच्या लढाईचे वर्णन, बिजापूर आणि अहमदनगरच्या राज्यांचा इतिहास, जावळीचे वतन सोपवण्याची प्रक्रिया, आदिलशाहने दिलेला राजा चंद्रराव मोरे यांचा किताब आणि १६५५ साली शिवाजी महाराजांनी जावळीवर केलेल्या मोहिमेची कारणे यांचा आढावा घेतलेला आहे.

---

[5] Shivaji his life and times by Gajanan Mehandale

पेशवेकालीन बखरी :-

१. **साष्टीची बखर :** उत्तर कोकणातील साष्टी आणि वसई प्रांतावर इ.स. १७३७ ते १७३९ या काळात मराठयांनी स्वारी करून ते प्रांत जिंकून घेतले, याची माहिती या बखरीत दिली आहे. ही बखर इ.स. १७४२ मध्ये लिहिली गेली आहे. वसईच्या संग्रामाचे खरे श्रेय गंगाजी नाईक यांना दिले गेले असून, त्यांच्या तुलनेत चिमाजी आप्पांचे या संग्रामातील योगदान गौण असल्याचे प्रतिपादन करण्यात आले आहे. चिमाजी आप्पांनी १७३७ साली साष्टी आणि १७३९ साली वसईवर हल्ला करून त्या भागांना मराठ्यांच्या ताब्यात आणले. या बखरीत, चिमाजी आप्पांनी हे हल्ले कसे केले, वसई किल्ल्याचा पाडाव कसा झाला, गंगाजी नाईक यांनी त्यांना कशाप्रकारे मदत केली, आणि साष्टीवर हल्ला करण्यास चिमाजी आप्पांना कोणत्या परिस्थितींनी प्रवृत्त केले, याचा तपशीलवार उल्लेख आहे.

२. **श्री. शाहू महाराज यांची बखर :** या बखरीचा कर्ता गोविंदराव खंडेराव चिटणीस आहे, जो पेशव्यांचे निकटवर्ती सहकारी होता. या बखरीत शाहू महाराजांच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंतच्या घटनांचा विस्ताराने उल्लेख केला आहे. मुघल दरबारात कैदी म्हणून मातेसह असताना शाहू महाराजांनी ज्या अडचणींचा सामना केला, त्याचे तपशीलवार वर्णन बखरकाराने केले आहे. औरंगजेब यांनी शाहू महाराजांना "शाह" म्हणून संबोधले, आणि "शाहू" हा "शाह" या शब्दाचा अपभ्रंश असल्याचे म्हटले आहे. तसेच, लहानपणी कैद असल्यामुळे शाहू महाराजांना योग्य शिक्षण घेता आले नाही, याचाही उल्लेख या बखरीत करण्यात आला आहे.

३. **पेशव्यांची बखर :** कृष्णाजी सोहनी यांनी पेशव्यांच्या काळातील घडामोडींची बखर लिहिली असून, त्यात १७१३ ते १८१८ या काळातील सर्व महत्त्वाच्या घटनांचा तपशीलवार उल्लेख आहे. ही बखर पेशव्यांच्या पराक्रमाची गाथा असून, मराठ्यांच्या इतिहासातील विविध प्रसंगाचे वर्णन करते. श्रीनिवास दाजी, पेशवा कुटुंबाचे हितचिंतक, यांनी १८१८ मध्ये कृष्णाजी सोहनींना मराठ्यांच्या पतनापर्यंतच्या सर्व महत्त्वाच्या घटनांची नोंद करण्याचे आदेश दिले. कृष्णाजी सोहनी यांनी ऐतिहासिक सत्यापेक्षा भाषेतील शैलीला अधिक महत्त्व दिले आणि पेशवा कुटुंबाच्या विश्वासाची जबाबदारी पार पाडली.

४. **पानिपत बखर :** इ.स. १७६३ मध्ये रघुनाथ यादव याने पेशवा नानासाहेब यांची विधवा पत्नी गोपिकाबाई हिच्या आज्ञेवरुन ही बखर लिहिली होती. रघुनाथ यादव हा पेशव्यांच्या पदरी कारकून होता. पानिपतच्या संग्रामात वीरगती प्राप्त झालेल्या महत्वाच्या व्यक्तींची यादी हे या बखरीचे विशेष वैशिष्टये आहे. पानिपतच्या संग्रामानंतर लगेचच ही बखर लिहिली गेली असल्याने त्यातील हकीगत खरी असावी ही सर्वसाधारण अपेक्षा मात्र खोटी ठरते. जदुनाथ सरकार तर या बखरीचे वर्णन 'अफीमबाजाचे लेखन' असे करतात.

५. **भाऊसाहेबांची बखर :** या बखरीचा लेखक शिद्द्यांच्या (शिंदेंच्या) पदरी सेवक असल्याचे मानले जाते. इ.स. १७६१ च्या पानिपतच्या युद्धातील तपशीलवार वर्णन या बखरीत आहे, पण तिच्या विश्वासार्हतेबद्दल खात्री देता येत नाही. या बखरीतील मजकूरातून तत्कालीन चालीरीतींवर प्रकाश पडतो, जसे सतीची पद्धत आणि जखमी सैनिकांचा समाजातील हेटाळणीचा उल्लेख. महादजी शिंदे यांनीही पानिपतच्या आपत्तीनंतर बखर तयार करण्याचे आदेश दिल्याचे म्हटले जाते, तरीही तिची विश्वासार्हता संशयास्पद आहे. या बखरीत मराठा देशातील विद्यमान सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीबद्दल काही तपशीलवार माहिती मिळते. पानिपतच्या दुसऱ्या बखरीचा संदर्भ घेतला जातो, ज्यात गोपिकाबाई पेशवा यांनी रघुनाथ यादव यांना बखर लिहिण्याचे आदेश दिले होते. जरी पेशवा कुटुंबाकडून ही बखर लिहिण्यात आली असली तरी तिची विश्वासार्हता संशयास्पद आहे, पण ती युद्धात सहभागी झालेल्या लोकांची आणि त्यांच्या पत्नी गमावलेल्या व्यक्तींची सविस्तर माहिती ही बखर देते.

६. **काशीराजाची बखर :** काशीराज हा मराठी ब्राम्हण, अवधचा नवाब शूजाउद-दौलाच्या सेवेत होता. त्याने फारसी भाषेत पानिपतच्या लढाईचा वृतांत लिहिला आहे. पानिपत लढाईच्या तपशिलाविषयक हा वृतांत महत्वाचे साधन आहे.

७. **शहाण्णवकलमी बखर :** या बखरीचा लेखक अज्ञात आहे, परंतु ती छत्रपती शिवाजींच्या सचिव अण्णो दत्तो यांच्या अधिकृत नोंदींचा एक भाग होती. अण्णो दत्तो हे कोकणातील महसूल सर्वेक्षण, छत्रपती शिवाजींच्या मार्गदर्शनाखाली पार पाडणारे अधिकारी होते. ही बखर मराठ्यांच्या सर्व राजकीय घडामोडींचा उहापोह करते. तिच्या मूळपणाचा विचार करून, चांदोरकर यांनी ती त्यांच्या "प्रभात" या नियतकालिकात प्रकाशित केली. ही बखर मराठ्यांच्या इतिहासाचा महत्त्वाचा स्रोत मानली जाते.[6]

८. **रायरी (राजगड) बखर :** ही बखर रायरी येथे सापडली. 1811 मध्ये सर फॉरेस्ट स्कॉट-वॉरिंग यांनी तिचे इंग्रजीत भाषांतर केले. फॉरेस्ट स्कॉट-वॉरिंग यांच्या मते ही बखर अत्यंत प्रामाणिक आहे. या बखरीत राजवटीच्या तसेच पेशवाईच्या कालखंडातील अनेक घटनांचा समावेश आहे. न्यायमूर्ती टिळक यांनी या बखरीच्या इंग्रजी अनुवादाबाबत भाषेतील अचूकतेच्या आणि अपुरेपणाच्या कारणाने शंका व्यक्त केली आहे. तरीदेखील, मराठ्यांच्या इतिहासासाठी ही बखर महत्त्वाचा स्रोत मानली जाते.

९. **सनपुरीची बखर :** ही मोडी बखर 1945 मध्ये ओस्मानिया विश्वविद्यालयाच्या ग्रंथालयातून मिळवली गेली, जेव्हा राव बहादूर जी. एस. सरदेसाई यांना हैदराबाद सरकारने मराठी

---

[6] या बखरीची माहिती आम्हाला MA - Second Year च्या पुस्तकातून मिळाली. ते पुस्तक सोडल्यास, दुसरीकडे कुठेही आम्हाला या बखरीबद्दल माहिती मिळाली नाही.

दस्तऐवजांचा अभ्यास करण्यासाठी आमंत्रित केले. ही बखर प्रोफेसर सी. एन. जोशी यांनी श्री माणिक गणेश केंद्रेकर यांच्याकडून प्राप्त झाली. सरदेसाई यांनी बखरीचे ऐतिहासिक महत्त्व ओळखले आणि आर. एम. जोशी यांनी बखरीचे ट्रान्सक्रिप्शन केले. बखरीचे प्रकाशन नवाब अली यावर जंग बहादुर यांच्या परवानगीने करण्यात आले.

बखरीचे लेखन १७७६ ते १८०३ च्या कालावधीत झाल्याचे अनुमान आहे. कदाचित राय रायनचे अधीनस्थ किंवा गंगाखेडच्या जमींदाराने ती लिहिली असावी. यामध्ये १६८९ मध्ये संभाजी महाराजांच्या मृत्यूपासून १७७६ पर्यंतच्या घटनांचा तपशील दिला आहे. बखरीतील काही तपशील, जसे की आसफ जाह यांच्या मृत्यूची तारीख, चुकीची दिली आहेत. ही बखर डेक्कनच्या इतिहासावर महत्त्वपूर्ण माहिती देते, विशेषतः बालाजी विश्वनाथच्या गुप्त कार्यावर. यामध्ये फारसी शब्दावलीचा वापर केलेला आहे, जो मराठी ऐतिहासिक दस्तऐवजांमध्ये सामान्य आहे.[7]

१०. **नागपुरकर भोसल्यांची बखर :** ही मूळ बखर शालिवाहन शके १७४४ (इ.स. १८२२) मध्यें लेखकानें रेसिडेंट मि. जेन्किन्स याचे सांगण्यावरून लिहिली. असाच उपक्रम इतर रेसिडेंटांनींही जागोजागी केलेला आढळतो. जुन्या बखरीतील बरेचसे दोष या बखरींतही आहेत. अंधश्रद्धा, ऐकीव गप्पा, दंतकथा, आवडनिवड हीं कोठें कोठें दिसून येतात. तरीसुद्धां ही बखर अस्सल कागदपत्रांच्या आधारानें बव्हंशी (बहुसंख्यक) लिहिलेली आहे व एकंदरीत विश्वसनीय आहे असें प्रत्ययास येतें. लेखकाचे व्यक्तिगत संबंध व तत्कालीन सर्वसाधारण खालावलेली मनोवृत्ति ही, बखर वाचतांना लक्षांत ठेवणें जरूरी आहे. नागपुरकर भोसल्यांची बखर इ. स. १८८५ मध्यें कै. वामन दाजी ओक यांनी तयार करून कै. काशीनाथ नारायण साने यांनी छापली.

प्रस्तुत बखरकार पूर्वी प्रसिद्ध असलेल्या सातारच्या राजघराण्याच्या बखरींचा आधार घेऊन आरंभ करतो. चितोडच्या पद्मिनीची गोष्ट, भोसल्यांचे दक्षिणेंत आगमन, मालोजी, शहाजी व शिवाजीचा उदय वगैरे गोष्टी मागील बखरींप्रमाणे जशाच्या तशा देऊन नागपुरकर भोसल्यांचे शाखेचा इतिहास देण्यास त्यानें सुरुवात केली आहे. यांपैकी पुष्कळ गोष्टी इतिहास या स्वरूपाच्या नसून दंतकथावजा आहेत.[8]

११. **मराठ्यांची बखर :** दुसरे बाजीराव पेशवे असताना अल्पिष्टन साहेबाच्या हाताखाली काम करणारा कप्तान ग्रांट डफ पुण्याला होता. बाजीराव गेल्यानंतर त्याला साताऱ्यात नेमले गेले. साताऱ्यात असताना, त्याला विचार आला की महाराष्ट्रातील लोक इतक्या योग्यतेला कसे पोहोचले, हे समजण्यासाठी त्यांचा प्राचीन इतिहास समजून घ्यायला हवा. यामुळे इंग्लंडमधील लोकांनाही या गोष्टी कळतील. म्हणून त्याने अनेक ठिकाणचे जुने लेखन जमा केले. काही

---

7 सनपुरीची बखर (इंग्रजी प्रस्तावना)

8 नागपुरकर भोसल्यांची बखर

लोकांनी ते स्वतःहून दिले तर काहींसाठी त्याने पैसे खर्च केले. याशिवाय, पुणे आणि इतर ठिकाणची सरकारी कागदपत्रेही जमा केली. देवस्थानांना दिलेल्या अग्रहार पत्रे, सरदारांना जहागिरी दिलेल्या सनदा, मुसलमानांनी लिहिलेल्या बखरी, आणि ब्रिटिशांनी हिंदूंच्या इतिहासावर लिहिलेली माहिती यांचा विचार करून, त्या सर्व गोष्टींचा सारांश तयार करून तो विलायतेस गेला. तिथे त्याने इंग्रजीत बखर लिहून छापली, जी तीन भागांत प्रकाशित झाली. या बखरीतील माहिती महाराष्ट्रातील लोकांसाठी खूप उपयुक्त होती. त्यानंतर सरकार कंपनी इंग्रज बहादूर यांच्या आज्ञेवरून कप्तान केपन साहेब आणि बाबा साने यांच्या मदतीने ती इंग्रजी बखर मराठीत अनुवादित करून १८२९ मध्ये मुंबईत छापली.

१२. **पॅरिस संग्रहालयातील छत्रपती शिवाजी महाराज यांची बखर :** ही बखर मनोज दाणी व गुरुप्रसाद कानिटकर यांना Bibliothèque nationale de France (BnF) येथील manuscripts department मधील जुनी कागदपत्रे चाळत असताना मिळाली. बखरीची मूळ प्रत मोडी लिपीतील आहे.

बखरीच्या शेवटी "ही किताबत राजश्री राघो मुकुंद याची असे." असा उल्लेख आहे. "राघो मुकुंद याजबराबर राजकारणाचा मजकूर हुजूर सांगोन पाठविला" हा उल्लेख ११ राबिलावल इहिदे सीतेन मया व अलफ (११६१ शुहूर) इसवी सन १७६१ च्या पेशवे दप्तरातील सनदेत येतो. म्हणजे १७४० ते साधारण १७७० या काळात राघो मुकुंद याच्या संग्रहात ही प्रत दाखल झाली असावी. ती त्याआधीच थोडा काळ म्हणजे १७४० नंतर कधीतरी लिहिली गेली असावी. बखर निश्चितच १८०४ मध्ये पॅरिस येथे पोहोचली होती, त्यामुळे ती नक्कीच पेशवेकालीन आहे व या बखरीच्या प्रवासाची हकीकत पाहता ही बखर साधारणपणे १७५० सालच्या आसपास लिहिली गेली असावी. व ती आज प्रसिद्ध असणाऱ्या सर्व ९१ कलमी बखरींची पूर्वसूरी असावी. कारण या बखरीमधील मजकुराचे ९१ भाग पाडून व मजकुरात काही बदल करून पुढे ९१ कलमी बखरीच्या सर्व प्रती केल्या असाव्यात असा आमचा अंदाज आहे. श्री. गजानन भास्कर मेहेंदळे यांनी या व्यतिरिक्त इतर ९१ कलमी बखरींच्या आधारावरून ही बखर १७५० सालाच्या सुमारास लिहिली गेली असावी असा निष्कर्ष काढला आहे, तो अर्थातच या विश्लेषणाशी मिळताजुळता आहे. ही बखर पॅरिस संग्रहालयात कशी पोहोचली त्याची माहिती मनोगतामधे दिलेली आहे. ती वाचू शकता.[9]

यासोबतच नारायणराव पेशवे यांची बखर, नाना फडनवीस यांची बखर, खरड्याच्या स्वारीची बखर, या सारख्या काही बखरी देखील उपलब्ध आहेत.

[9] पॅरिस संग्रहालयातील छत्रपती शिवाजी महाराज यांची बखर - (मनोगत)

वरीलप्रमाणे मराठयांच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणाऱ्या काही महत्वाच्या बखरी आहेत. या बखरींमध्ये अनेक दोष असले तरी बखरकारांनी काही जुनी कागदपत्रे अभ्यासली होती जी आता सापडत नाहीत. तेव्हा त्यासाठी बखरींवर विसंबून राहणे, आवश्यक ठरते. इतिहासात जेथे त्रूटी आहेत, तेथे बखरी आपल्या साहाय्यस येऊ शकतात.

संदर्भ सूची :-

१. शिवकालीन बखरी (शोधनिबंध)

२. मराठी बखर (प्रकरण पहिले)

३. मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने (T.Y - B.A Syllabus)

४. Source Of Maratha History (M.A Syllabus)

५. https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AC%E0%A4%96%E0%A4%B0?wprov=sfla1

टीप : सदर लेख हा आतापर्यंत उपलब्ध असलेल्या माहितीच्या आधारे लिहिला गेला आहे. तरी त्यातली सर्वच माहिती सत्य आहे व ती आपण सत्यच मानावी असा आमचा अट्टहास नाही.

अधिक माहितीसाठी र. वि. हेरवाडकर लिखित **मराठी बखर** हे पुस्तक वाचावे :-
https://archive.org/details/20260601_20260601_1043